

Višnja Knežević

ISTRAŽIVANJE ŽENSKOG U RANOM GRČKOM MIŠLJENJU¹
(*Deo prvi: Homer i homerska tradicija, Hesiod, orfizam Derveni papirusa*)

APSTRAKT: Rad istražuje mogućnost ženskog kao ἀρχή u kosmogonijama Homera i homerske tradicije, Hesioda i orfizma Derveni papirusa. Preduslov da bi se tako nešto uradilo jeste da se ἀρχή ne shvata kao hiletička realnost koja je u osnovi sveta, nego naprosto kao početak promene, a otuda i kao kosmogonijski početak. Istraživanje primarnih izvora pokazalo je da je pitanje ἀρχή kao kosmogonijskog početka u većini slučajeva povezano sa problemom partenogeneze (bespolnog razmnožavanja). Otuda je partenogeneza uzeta za kriterijum da bi se ustanovila ἀρχή u kosmogonijskim procesima. Pozicija ženskog u ranom grčkom mišljenju onda je posmatrana posredstvom partenogeneze, a na isti način sagledavan je i odnos muškog i ženskog. Rad na materijalu, rađen za sada na malom uzorku (Ilijada, Treća homerska himna, Teogonija, Eumenide, Derveni papirus), pokazao je neočekivane rezultate. Naime, ispostavilo se da se položaj ženskog u grčkim kosmogonijama ne može šematizovati, već da se radi o više različitih paradigmi – počev od onih koje sasvim istiskuju žensko kao ἀρχή do onih koje kosmos začinju polazeći od ženskog. Jedina paradigma koja do sada nije uočena, jeste ona koja bi muško i žensko postavljala u odnos ravnopravnosti i/ili ravnoteže. Da li će se to pokazati u nekim od budućih istraživanja, ostaje da se vidi.

KLJUČNE REČI: ἀρχή kao inicijalna tačka promene, kosmogoneza, žensko, muško, partenogeneza.

I. Uvod

Ovde sprovedene analize predstavljaju prvi od više predviđenih delova istraživanja *ženskog* u ranom grčkom mišljenju. Ideja je u osnovi jednostavna: zanima me da otkrijem da li su, i na koje načine, rani grčki mislioci koji su govorili o izvorima ili

1 Rad je nastao u okviru projekta „Žene u kriznim vremenima”, čiji je rukovodilac prof. dr Irina Deretić. „Žene u kriznim vremenima” jedan je od potprojekata projekta „Čovek i društvo u vreme krize”, koji od 2020. godine podržava Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

počecima promene, mislili o *ženskom* kao o ἀρχή. Počinjem analizu od relevantnih mesta u *Ilijadi* i u homerskoj tradiciji, nastavljam preko Hesioda i završavam prilog sa orfizmom Derveni papirusa.² Jedno će, verovatno, odmah upasti u oči – činjenica da govorim o ἀρχή, ali započinjem od pesnika i mitske tradicije, a ne od Talesa, koji se, počevši od Aristotela, uzima za prvog mislioca ἀρχή odnosno za prvog filozofa (Arist. *Metaph.*, 983b6 ff.). Grčka reč ἀρχή ima više značenja, no u najopštijem smislu označava početak, nešto prvo – pa otuda i vlast. Aristotel u *Metafizici* kaže (1013a18–24) da je za sva značenja ἀρχή³ zajedničko (πασῶν μὲν οὖν κοινόν τῶν ἀρχῶν) to da referiraju na „ono što je prvo, (počev) od čega stvari ili jesu ili nastaju ili se saznavaju” (τὸ πρῶτον εἶναι ὅθεν ἢ ἔστιν ἢ γίγνεται ἢ γινώσκειται).⁴ Svako ko je na neki način govorio o nastanku, nužno je, dakle, govorio o ἀρχή, pa stoga nema smisla iz razmatranja mogućnosti za *žensko* kao ἀρχή isključivati pesnike jer i oni, kao kasnije Tales, jonski i drugi filozofi, promišljaju početke i izvore promena.⁵ I mitska pesnička tradicija i tzv. počeci filozofske tradicije reflektuju pitanje nastanka uopšteno, a konkretno, obe tradicije reflektuju pitanje kosmogeneze. Štaviše, u mitovima „teogonija” i

-
- 2 U tome sledim redosled iz najnovije edicije fragmenata ranih grčkih mislilaca, koju su priredili Laks i Most. Posledično, prva numeracija fragmenata koju navodim je u LM oznakama, ali ću davati i DK numeraciju (tamo gde je ima), kao i skraćeni naziv izvora. Naime, prošlo je više od jednog i po veka od kada je Dils (1879) priredio prvo izdanje fragmenata rane grčke filozofije (*Doxographi Graeci*) i gotovo 120 godina od Krancove prve revizije (1903). U međuvremenu, antičke studije veoma su napredovale u oblasti tzv. *Quellenforschung*, istraživanja izvora. Novi uvidi neizostavno vode revizijama, posebno imajući u vidu do sada nezabeleženi nivo ekspertize, omogućen upotrebom novih tehnologija, ali i novim otkrićima na terenu. DK numeracija dugo će ostati, ali bi trebalo uvoditi i LM numeraciju jer je naučnici širom sveta polako prihvataju. Nažalost, nijedna institucija u Srbiji još uvek ne raspolaže Laks-Mostovim izdanjima fragmenata (provereno putem COBISS-a). Njihovo nabavljanje, za sada, ostavljeno je ličnom entuzijazmu, snalažljivosti i novcu samih naučnika. Ostaje nada da će – naravno, uz angažman naučnika – naše institucije prepoznati vrednost koju Laks-Mostova izdanja imaju za razvoj srpske nauke. Ovaj rad je, između ostalog, pokušaj da se napravi mali korak napred u tom pravcu.
- 3 O različitim značenjima ove reči, po Aristotelu, cf. *Metaph.*, 1012b34–1013a23 ff. Za načelnu upotrebu termina, cf. ΛΟΓΕΙΟΝ (*n. d.*, ἀρχή).
- 4 Svi prevodi sa grčkog jezika su moji, ukoliko nije naglašeno drugačije.
- 5 Po Aristotelu, pesnici se razlikuju od filozofa po tome što ἀρχή promišljaju kao ἀρχή κινήσεως, objašnjenje početka kretanja i promene, ili tzv. eficientni uzrok („[...] καὶ τὴν τοιαύτην [sc. αἰτίαν] ὅθεν ἢ κίνησις ὑπάρχει τοῖς οὖσις. ὑποπτέυσειε δ' ἂν τις Ἡσίοδον πρῶτον ζήτησαι τὸ τοιοῦτον [...]” – *Metaph.*, 984b23–24), dok filozofi, počev od Talesa, razumeju ἀρχή kao „ono prvo, (počev) od čijeg inherentnog prisustva stvari nastaju” (1013a2–6) – što je, dakle, *početak razvoja*. Ovaj drugi smisao ἀρχή, zastupljen kod prvih filozofa, Stagiranin izjednačava (1013a24; cf. *Phys.*, 193a10, 194b24, etc.) – opravdano ili ne – sa materijalnim supstratom (ἡ πρώτη ὑποκειμένη ὕλη – *Phys.*, 193a28), tj. objašnjenjem koje polazi od građe (tzv. materijalni uzrok). Za drugačije interpretacije ἀρχή kod Miletske škole, sa one strane materijalnog monizma, cf. Graham (2008). Ovde se, međutim, ne mogu baviti tim pitanjem, niti je to nužno za potrebe ovog rada.

„kosmogonija” u velikoj meri funkcionišu kao uzajamno zamenljivi termini (Padilla Longoria, 2022; cf. Laks, 2022, str. 47–50), pa se ispostavlja da kriterijum razlikovanja te dve tradicije pre počiva u jezičkim razlikama i razlikama u tekstualnoj strukturi, fabuli, funkciji i žanru, a ne u okoštanim suprotstavljenim predstavama, poput „antropomorfno”/„neantropomorfno”, „inkonzistentno”/„konzistentno”, „neargumentovano”/„argumentovano”, „iracionalno”/„racionalno” i slično. U poslednje vreme, naučnici ispituju, ne više puke „tragove” ili „anticipaciju” filozofskog mišljenja kod ranih grčkih pesnika, već njihove spevove posmatraju, naprotiv, kao literarne okvire za filozofiju (e.g. Irribaren & Koning, 2022).⁶ Reklo bi se, stoga, da je podela na koju smo navikli, a koja mitsko mišljenje smešta sa one strane racionalnosti, pa otuda i same nauke, odnosno filozofije, zastarela i prevaziđena. Još važnije, čini se da ona predstavlja anahronizam, koji više govori o nama i našoj teškoći da pomirimo mit i nauku nego što govori o starim Grcima, koji uopšte nisu imali taj problem. To se lepo može videti već kod pitagorejaca i Empedokla (Kingsley, 1995), a verovatno je najočiglednije u Platonovom *Timaju*. Mitska, religiozna i filozofskonaučna racionalnost naporedo stoje i zajedno operišu u grčkom pogledu na svet, ali i u grčkoj svakodnevici (Flower, 2008, str. 104–131; Long, 2010, str. 37–41). U tom smislu, nema razloga da traganje za izvorom i početkom promene ne započne najranije odakle može, od Homera i Hesioda. Što se razumevanja pojma ἀρχή tiče, on se, dakle, konzistentno može primeniti i na pesnike, baš kao i na Talesa i na one koji su došli posle.

II. Homer, homerska himna Apolonu i Hesiod. Paradigma partenogeneze

Mada homerski epovi za temu nemaju nastanak bogova, tamo gde se dotiče ovih pitanja, Homer od početka uključuje *žensko* u kosmogoniju. „Majka Tetida” (μήτηρ Τηθύς) i Okean, nazvan izvorom-poreklom, „nastankom” ili začetnikom nastanka bogova (θεῶν γένεσις), brat su i sestra, i ujedno praroditeljski božanski par (LM 2 [COSM.] T10a <⁷* DK1B12 = Hom. *Il.*, 14.201; 14.302; cf. LM2T10c = Hom. *Il.*, 14.245–46). Homer Okeana određuje kao θεῶν γένεσις, ali ne i Tetidu. Otuda je praroditeljski incestuozi par asimetričan, iako je priroda njih oboje ista (tj. oboje su vodeni). Homerovo nasleđe vidno je kasnije kod Talesa (LM [THAL.] 5D10 < DK1A22 = Arist. *An.*, 411a7–8; cf. LM5R35 = DK1A23 = Aët., 1.7.11 (Stob.); LM5R34a = 1DKA22; LM5D3 < DK1A12 = Arist. *Metaph.*, 983b18–22), premda kod njega voda, kao ἀρχή, nema pola. Pitanje je može li se o homerskoj Tetidi, „ženskoj božanskoj vodi”, govoriti

6 Otuda mogućnost da se o Homeru i Hesiodu govori kao o prvim grčkim intelektualcima (Andrijašević, 2022).

7 Oznaka „<” znači da je citat obimnije sadržine u DK od one koja je navedena u LM.

kao o ἀρχή? Odgovor zavisi, prvo, od toga kako se pojam ἀρχή shvata, a drugo, od toga kako Homer shvata Okeana i Tetidu, odnosno *muško* i *žensko* kao praroditeljski par. Ako se ἀρχή razume kao podmet, tj. kao (hiletička) realnost koja opstaje uprkos promenama [„τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης” (Arist. *Metaph.*, 983b10; 983b6–19)], Tetida ne može biti ἀρχή, ali to ne može biti ni Okean. Međutim, ako je ἀρχή početna tačka i izvor promene, kod Homera, Okean je taj početak u pregnantnom smislu, a Tetida tek sekundarno u zajednici sa svojim suprugom i bratom. Na taj način Homera, te posledično i ἀρχή – ali i φύσις! – razume Platon, koji Okeana identifikuje kao izvor toka i kretanja (Pl. *Th.*, 152e, *et pass.*; *Crat.*, 402b1–c1⁸). Kod Homera, dakle, i *muško* i *žensko* su počeci, ali je *muškom* dat primat u odnosu na *žensko*: Okean, prvi, „izvor” je bogova, a tek onda i Tetida.⁹

Inicijalna asimetrija radikalno se zaoštrava fenomenom Zevsove partenogeneze¹⁰ (*Il.*, 5.875–880), tj. autonomnim začecem i porađanjem Atene iz sopstvene glave. *Ilijada* se može dopuniti *Trećom homerskom himnom* (deo o Apolonu Pitijskom¹¹, *HH*, 3.305–355), gde se Hera žali bogovima i boginjama na Divovnu partenogenezu kao na povredu njenog (Herinog) dostojanstva.¹² Iz osвете, Hera autonomno začinja i rađa Tifaona¹³, koji nanosi mnoga zla ljudskom rodu (3.354–355). Zevsova partenogeneza

8 O tome indirektno svedoči i Aristotel (*Metaph.*, 983b29–35). Stagiranin nije spreman da dozvoli Homeru da prvi reflektuje vodu kao ἀρχή: εἰ μὲν οὖν ἀρχαία τις αὐτῆ καὶ παλαιὰ τετύχηκεν οὐσα περὶ τῆς φύσεως ἢ δόξα, τάχ' ἂν ἄδηλον εἶη, Θαλῆς μὲντοι λέγεται οὕτως ἀποφῆνασθαι περὶ τῆς πρώτης αἰτίας (984b1–2). Spor da li je Tales prvi antički filozof ili se filozofske refleksije protežu i znatno ranije traje još od Aristotela (Mansfeld, 1985), a u trenutku pisanja ovog rada, najnovija kritička studija je: “Thales – the ‘first philosopher’? A troubled chapter in the historiography of philosophy” (Cantor, 2022).

9 [...] Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν [...].

10 U biologiji, partenogeneza je određena kao reproduktivna strategija koja uključuje razvoj ženskog, ređe muškog gameta (reproduktivne ćelije), bez oplodnje (Britannica, *n. d.*).

11 Homerske himne nazvane su tako jer njihov jezik i stil podražavaju Homerove epove. Treću himnu, posvećenu Apolonu Delskom, Tukidid je pripisivao Homeru (*Thuc.*, 3.104.4). Jedan od važnih autoriteta za homerske himne, Ričard Dženko, smatra da su nastale na temelju usmene tradicije (Janko, 1982; 1998). Za deo himne posvećen Pitijskom Apolonu dugo se mislilo da je pozna interpolacija, ali Dženko argumentuje da to nije slučaj, datirajući himnu u početak VI v. (1982, str. 132). Za drugačije datovanje, *cf.* Chapell (2006). U novije vreme, relevantni zbornik (sadrži i navedeni Čepelov tekst) za homerske himne je Faulkner (2011).

12 [...] Ἥρη [...] χολωσαμένη Διὶ πατρί, / ἦνικ' ἄρα Κρονίδης ἐρικυδέα γείνατ' Ἀθήνην / ἐν κορυφῇ [...] / [...] καὶ νῦν νόσφιν ἐμείο τέκε γλαυκῶπιν Ἀθήνην / [...] / πῶς ἔτλης οἷος τεκείν γλαυκῶπιν Ἀθήνην; *Cf.* Pind. *O.* 7.35.

13 Kod Hesioda (*Th.*, 820–822), Tifaon je sin Gaje i Tartara. Međutim, ovaj Tartar nije isto što i Tartar sa početka *Teogonije* (Most, 2013, str. 165). Tartar sa početka *Teogonije* naveden je u pluralu množine srednjeg roda, dok je Tartar sa kojim Gaja začinja Tifaona naveden u jednini muškog roda.

ovde nije „prisvajanje (*appropriation*) trudnoće i rađanja” jer se radi o bespolnom razmnožavanju (Park, 2014, str. 276).¹⁴ Reklo bi se da je njena glavna funkcija da služi kao dokaz kvalitativnog primata *muškog* nad *ženskim*: dok Zevs bespolno rađa svetlooku (*γλαυκῶπις*) boginju, Hera rađa zločinca. Homerska tradicija vrhuni u embriološkom stavu kojim se ukida uloga *ženskog* čak i u polnoj reprodukciji. U Eshilovim *Eumenidama* (658–668), Apolon, braneći Oresta, tvrdi da je *muško* isključivi roditelj (*τοκεύς*) i da *žensko* nema ulogu u reprodukciji, osim da služi kao spremište (*container*) za plod.¹⁵ Problemski okvir je specifičan, tj. ovde se ne radi o teogoniji, već o etičkom problemu materoubistva u kontekstu tragičke krivice. No, podrazumevani širi kontekst jeste teogonija – u odbrani Oresta, bog se, naime, direktno poziva na Zevsovu partenogenezu: „I bez majke se može otac postati / *svedoči za to ćerka Diva Olimpijskog*, / u majčinoj ne dozre utrobi, / a pravi plod je, ne rodi ga boginja” (*Eum.*, 663–666)¹⁶, prev. M. N. Đurić, podvukla V. K.). Osim toga, problem je postavljen u okviru pitanja o prvenstvu *muškog* nad *ženskim* kao roditeljske, odnosno genetičke ἀρχή,¹⁷ te je pitanje i stoga relevantno za temu koja se ovde istražuje.

Kod Homera je, dakle, po sredi inicijalna asimetričnost između Okeana i Tetide, ali je njihova reprodukcija polna, dok je muška partenogeneza samo implicitno uvedena (*Il.*, 5.875–880). U homerskoj himni Apolonu, međutim, partenogeneza se uvodi kao reproduktivna paradigma i muškoj partenogenezi daje se kvalitativna prednost u odnosu na žensku. Odatle pak implicitno sledi veće dostojanstvo *muškog* u odnosu na *žensko*. Konačno, u odlomcima iz Eshilovih *Eumenida*, partenogeneza se posmatra kao isključiva privilegija muškarca i služi kao dokaz da čak ni u polnoj reprodukciji *žensko* nema bitnu i svakako ne nužnu ulogu.¹⁸ Na taj način, *žensko* se istiskuje kao ἀρχή.

14 Park ovo tvrdi za orfičku teogoniju Derveni papirusa, a fraza je preuzeta od Frome Zeitlin (1995. *Pleasing the Other*. University of Chicago Press, str. 108 – navedeno prema Park, 2014, str. 276).

15 οὐκ ἔστι μήτηρ ἢ κεκλημένου τέκνου / τοκεύς, τροφὸς δὲ κύματος νεοσπόρου. / τίκει δ' ὁ θρώσκων, ἢ δ' ἄπερ ξένῳ ξένη / ἔσωσεν ἔρνος, οἷσι μὴ βλάβη θεός (Aesch. *Eum.*, 658–660). Slične reči ponavlja i Euripidov Orest – da ga je otac začeo i da bez oca nema roditelja, a da je majka zemlja koja je primila i iznela seme (*Orest.*, 552–556): τί χρῆν με δρᾶσαι; δύο γὰρ ἀντίθεσ δυοῖν / πατὴρ μὲν ἐφύτευσέν με, σὴ δ' ἔτικτε παῖς, / τὸ σπέρμ' ἄρουρα παραλαβοῦσ' ἄλλου πάρα: / ἄνευ δὲ πατρὸς τέκνον οὐκ εἴη ποτ' ἄν. / ἐλογισάμην οὖν τῷ γένους ἀρχηγέτη / μᾶλλον με φῦναι τῆς ὑποστάσης τροφάς.

16 πατὴρ μὲν ἂν γένοιτ' ἄνευ μητρὸς· πέλας / μάρτυς πάρεστι παῖς Ὀλυμπίου Διός, / οὐδ' ἐν σκότοισι νηδύος τεθραμμένη, / ἄλλ' οἷον ἔρνος οὔτις ἂν τέκοι θεός. (Aesch. *Eum.*, 663–666.)

17 Cf. *Metaph.*, 1013b7–9, gde Aristotel navodi roditeljstvo kao jedno od značenja termina „ἀρχή”: ono „prvo, odakle bivstvujuće nastaje, iako nije inherentno prisutno (u njemu) i prvo, odakle prirodno započinje kretanje i promena, kao na primer dete od oca i majke” (ἢ δὲ ὅθεν γίγνεται πρῶτον μὴ ἐνυπάρχοντος καὶ ὅθεν πρῶτον ἢ κίνησις πέφυκεν ἄρχεσθαι καὶ ἢ μεταβολή, οἷον τὸ τέκνον ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς).

18 Cf. šta Aristotel kaže u *Retorici* (1.7.11–12): „Isto tako, kad jedno ne može postojati ili nastati bez pomoći drugog (ὅταν τόδε μὲν ἄνευ τοῦδε μὴ ἦ, ἢ μὴ δυνατόν ἦ γενέσθαι), a drugo može,

Kod Hesioda je drugačije. U *Teogoniji*, Zemlja (Γαῖα) spada u najstarija božanstva, zajedno sa Zjapom (Χάος), Tartarom (bezdanom) i Erosom (seksualna žudnja). Χάος je prvorođeni (πρώτιστα Χάος γένετ'), a Γαῖα drugorođena (αὐτὰρ ἔπειτα), (LM2T11 = Hes. *Th.*, 116–38), uz Tartara i Erosa.¹⁹ Gaja partenogenezom začinje i rađa Urana (Οὐρανός, nebo), a zatim, na isti način, planine i more. Tek potom spaja se sa Uranom i rađa titane, kiklope, storukaše, a kasnije i ostali porod, zaključno sa Olimpljanima (i Tifaonom). I ovde je, dakle, *žensko* prisutno od prvih momenata teogeneze, odnosno kosmogeneze. Međutim, postoji nekoliko razlika u odnosu na Homera. Najpre, dok kod potonjeg nema indicija da su Okean i Tetida rođeni, Hesiod eksplicitno navodi da su Zjap, Zemlja, Tartar i Eros nastali. Da li to znači da se o Hesiodovoj četvorci ne može govoriti kao o αἰ ἀρχαί? Ako se razume da u ciklusu promena ništa nikada ne biva konstantno osim činjenice same promene (Graham, 2008: 144), reći da su Haos, Gaja, Tartar i Eros nastali ne znači drugo nego reći da se promena desila. Uostalom, ni sam Aristotel nema problem da tvrdi (*Metaph.*, 984b24–31²⁰) da je razumevanje ἀρχή kao tzv. eficientnog uzroka započelo sa Hesiodom. Drugo je pitanje ko od pračetvorke *Teogonije* zaista jeste izvor promene. Tartar je primarni prostor, koji nikada ništa ne rađa (Most, 2013, str. 165), pa nije ἀρχή. Eros ništa ne rađa, ali on nije, ili nije samo božanstvo muškog pola, već ujedno i „sila kosmičke stimulacije i pokreta” koja podstiče druge entitete na kontakt i reprodukciju (Most, 2013, str. 165–166). Eros je, dakle, ἀρχή. Na početku *Teogonije*, otuda, postoje tri kosmogonijska izvora: Haos, Gaja i Eros.

Trenutno ostavljam po strani pitanje u kom smislu je Eros ἀρχή i usredsređujem se na odnos Gaje i Urana. Gaja nije Uranova sestra nego majka. Uran je rođen bespolno. U homerskoj tradiciji, partenogeneza je *par excellence* muška moć. Kod

ono što ne zahteva pomoć jeste nezavisnije i samodovoljnije, tako da se smatra većim dobrom (αὐταρκέστερον δὲ τὸ μὴ δεόμενον, ὥστε φαίνεται μείζον ἀγαθόν). I ako je jedna stvar ἀρχή i uzrok (αἴτιον), a druga nije, isto biva: jer bez uzroka (αἴτιον) i ἀρχή nemoguće je da išta postoji ili nastane. Kad je reč o dvema ἀρχή (δυσὶν ἀρχαῖν) i dvoma uzrocima (δυσὶν αἰτίων), značajnije (*i.e.* veće dobro) je ono što nastaje iz značajnije ἀρχή (τὸ ἀπὸ τῆς μείζονος ἀρχῆς μείζον), odnosno ono što nastaje od značajnijeg uzroka (τὸ ἀπὸ τοῦ μείζονος αἰτίου μείζον). I obratno, od dve ἀρχή, veće dobro je ona koja je ἀρχή nečeg značajnijeg (ἢ τοῦ μείζονος ἀρχῆ μείζον), i od dva uzroka, veće dobro je onaj koji je uzrok nečeg značajnijeg (τὸ τοῦ μείζονος αἰτίου μείζον)”. Prevod M. Višić, modifikovan.

19 Iz izvora nije jasno da li su Tartar i Eros rođeni posle Gaje ili istovremeno sa njom. Slédeći Mosta (2013, str. 165), Santamaría (2021, str. 121) smatra da su Haos i Gaja nastali prvi, a Eros i Tartar posle njih. Damaskije (DK66A12 = *Princ.*, 124) tumači Zemlju, Tartar i Eros kao trojstvo.

20 ὑποπεύσειε δ' ἄν τις Ἡσίοδον πρῶτον ζητήσαι τὸ τοιοῦτον κἂν εἴ τις ἄλλος ἔρωτα ἢ ἐπιθυμίαν ἐν τοῖς οὖσιν ἔθηκεν ὡς ἀρχὴν [...] ὡς δέον ἐν τοῖς οὖσιν ὑπάρχειν τιν' αἰτίαν ἣτις κινήσει καὶ συνάξει τὰ πράγματα. Cf., takođe, *supra*, beleška 5.

Hesioda je ona, u prvoj generaciji, data samo Zjapu²¹ i Zemlji. Zjap začinje i rađa isključivo partenogenezom, a Zemlja primarno partenogenezom, potom i polnom reprodukcijom. Isključiva partenogeneza je privilegija prvorodene ἀρχή, koja je u ovom slučaju bespolna (reč χάος je gramatičkog srednjeg roda, odakle se može zaključiti da je Zjap ontološki bespolan). Hesiod samo jednom dozvoljava mušku partenogenezu: Gajin sin Πόντος (more) bespolno začinje i rađa starca Nereja (Hes. *Th.*, 234²²). Ostali slučajevi partenogeneze su: Nikta (Νύξ, noć), Erida (Ἐρις, svađa) i Hera (Ἥρα)²³ – dakle, ženski. Što se Atene tiče, i Hesiodov Zevs porađa je iz glave, ali tek pošto je progutao trudnu Metidu (886–891²⁴). Atena *Teogonije* je, dakle, rezultat polne reprodukcije, a za Ponta bi se moglo reći da ima moć partenogeneze zato što nasleđuje majčine osobine (Park, 2014, str. 266, 267, 271).

U homerskoj tradiciji, partenogeneza se javlja tek na nivou Olimpa. Moglo bi se argumentovati da je homerska muška partenogeneza *conditio sine qua non* pravnog i civilizovanog poretka.²⁵ Naprotiv, Hesiodova, ženska partenogeneza je *conditio sine qua non* nastanka i formiranja sveta, a partenogeneza Haosa je, pre svih, *conditio sine qua non* postojanja kao takvog. Ako je partenogeneza merodavni kriterijum za ἀρχή, Hesiod daje apsolutni primat *bespolnom*, ali na nivou nastanka sadržaja sveta, *žensko* je ἀρχή (Park, 2014, str. 261, 262, 267–269, 271–273²⁶).

Ostaje pitanje odnosa Haosa, Gaje i Erosa kao praizvora, kao i odnosa bespolne i polne reprodukcije. Po Mostu (2013, str. 165), Eros nije bog, već apstraktna kosmička

21 Haos porađa iz sebe Ereba (tminu) i Niktu (noć), (LM2T11).

22 Νηρέα δ' ἀψευδέα και ἀληθέα γείνατο Πόντος. Nije, dakle, tačna tvrdnja Park (2014, str. 261, 263, 264) da muško kod Hesioda uopšte nema moć partenogeneze.

23 Nikta (*Th.*, 212–225): Moros (sudbina), Kera i Tanatos (smrti), Hipnos i Oneiros (san i sanjanje), Momos (poruga), Oizis (muka), Hesperide, Mojre (sudaje), Nemesis (božanska retribucija), Apata (obmana), Filotes [kopulacija (ΛΟΓΕΙΟΝ, *n. d.*, φιλότης)], Geras (starost) i Erida (svađa); Erida (226–232): Ponos (napor), Lethe (zaborav), Limos (glad), Algea (bolovi), Hismine (tuča), Mahe (bitka), Fonos (ubistvo), Androktasija (ratni pokolj), Neikos (prepirka), Pseude logoi (lažne reči), Amfilogija (rasprava), Dizmonija (bezakonje), Ate (impulsivnost), Horkos (zakletva); Hera (924–929): Hefest.

24 ἀλλ' ὅτε δὴ ἄρ' ἐμείλλε θεῶν γλαυκῶπιν Ἀθήνην / τέξεσθαι, τότε ἔπειτα δόλω φρένας ἐξάπατήσας / αἰμυλίοισι λόγοισιν εἶν ἐσκάτθετο νηδύν, [...].

25 U Eshilovim *Eumenidama* ona zadobija to značenje u okviru šireg pitanja o poreklu prava. U tom smislu, Apolon i Atena bi mogli da tvrde da muška partenogeneza i minimizovanje uloge *ženskog* u polnom reproduktivnom procesu – što je embriološka teorija koju njih dvoje zastupaju – služe kao biološki osnov univerzalizma zakona, odnosno da su u funkciji naturalističkog zasnivanja prava. *Cf.*, takođe, *infra*.

26 Park je prva autorka koja je uvidela značaj ženske partenogeneze u Hesiodovoj *Teogoniji*. Međutim, iako zastupa tezu da je ženska partenogeneza od presudnog značaja za formiranje sveta, smatra da je ova, na koncu, u funkciji ustanovljavanja muške (Zevsove) vlasti. Sa ovim se ne mogu složiti, a razlozi za to biće jasni do kraja teksta.

sila koja podstiče na kontakt i seksualni odnos. Ako je to slučaj, postavlja se pitanje zašto ta sila ne spaja Haos i Gaju? To pitanje i Most (str. 166) postavlja. Njegov odgovor, nešto niže na istoj strani, glasi da čak i „najmoćnija sila” ima ograničenja: Eros može navesti sve na spajanje, osim Zjapa i Zemlje, koji su toliko različiti da se ne spajaju nikada, ni oni niti njihov porod (“a kind of extreme theological apartheid”). Zbog toga su, po Mostu, Haos i Gaja osuđeni na bespolno razmnožavanje. Kada bi ovo bilo tačno, partenogeneza bi bila kompenzacija za Erosovu nemoć.

Da li je Hesiodov Eros samo kosmička sila ili i muška ἀρχή, o tome se može diskutovati, ali u kontekstu mog istraživanja, relevantan je kao sila.²⁷ Utoliko se ne mogu složiti sa Mostom jer njegova hipoteza implicira da su Gajina i partenogeneza Haosa izrazi nužde, tj. Erosove nemoći, čime se opovrgava da je Eros „najmoćnija sila”, što pak protivreči izvoru (Hes. *Th.*, 121–122). Takođe, koliko god se homerska tradicija i Hesiod razlikovali, partenogeneza je, čini se, u obe pre izraz privilegije koja pripada onome što začinje, nego što je u ma kom slučaju izraz nemoći. Ne rađaju Haos i Gaja iz sebe zato što ne mogu drugačije, baš kao što to zato ne čini ni Zevs homerske tradicije, nego zato što imaju moć da se razmnožavaju bespolno, ne moraju to da čine polno. Činjenica da se Haos razmnožava jedino partenogenezom svedoči o njegovom prvenstvu kao ἀρχή, što je i posvedočeno tekstem *Teogonije*, gde eksplicitno stoji da je Haos πρώτιστα γένετο, a Gaja/svi ostali rođeni su αὐτὰρ ἐπειτα. Drugo, po mom sudu, Eros doista bezgranično gospodari, ali samo polnom reprodukcijom; u svom domenu, on može sve.

Partenogeneza, međutim, nije njegov domen i zato tu Eros nema moć, a ne zato što bi Gaja i Haos bili nepremostivo različiti. (Uostalom, Gaja nastavlja partenogenezu i posle

27 Anica Savić Rebac (1984) zastupala je veoma suptilno stanovište o dvojnoj prirodi Hesiodovog Erosa, kosmogonijskoj, tj. nadličnoj, i ličnoj, božanskoj, za šta se uporište može naći u samom tekstu (*Th.*, 120): “Ερος, ὃς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι. Prigovor koji upućujem Mostu suštinski ne pogađa Savić Rebac. Međutim, moglo bi joj se uputiti sledeće pitanje: ako je Eros bog (muškog pola), zašto se ne reprodukuje, bilo polno bilo bespolno? Iako se, koliko mi je poznato, Savić Rebac time ne bavi, odgovor ne bi bio moguć pozivanjem na, kako Deretić kaže (2020, str. 43), „problematičnu tvrdnju” o uticajima orfičke tradicije na Hesioda (Savić Rebac, 1984, str. 48). Kada je reč o pitanju Erosove „partenogeneze”, odgovor dajem u samom tekstu i taj odgovor ide Savić Rebac u prilog. Na drugoj strani, ako je Eros lični bog muškog pola, zaista se nameće problem odsustva njegovog polnog spajanja i reprodukcije. Dok god se radi o kosmičkoj sili, odgovor je jednostavan jer sila erotske žudnje, sama po sebi, ne može da uđe u polni odnos ni da oplodi, ali zato spaja druge. Ali, to što se muški bog, koji je bog reprodukcije, sâm ne reprodukuje, nema smisla. Odgovor bi mogao biti da Erosu, kao bogu, pripada večita mladost ili dečaštvo, ali onda treba imati u vidu da je takav Eros Afroditin pratilac (Hes. *Th.*, 201, 202). Ako je to tačno, od momenta kada se pridruži Afroditi, bog Eros kao ἀρχή postaje sekundaran, pa otuda i nezanimljiv za ovo istraživanje. To je jedan od razloga zašto me Eros zanima prevashodno kao kosmička sila. Mnogo je važnije, međutim, to što Eros u ličnoj funkciji ne može biti kosmogonijska ἀρχή. Takav Eros nužno je podređen Gaji, koja jeste kosmogonijska ἀρχή. Ali, ako je Eros kosmička sila spajanja, onda je i sam kosmogonijska ἀρχή, pa je onda zanimljivo istražiti odnos Erosa i Gaje kao izvora nastanka kosmosa.

pojave Erosa.) Moglo bi se ipak reći da se Eros „reprodukuje” svaki put kad se negde jave seksualna žudnja i polno razmnožavanje, i to bi mogao biti njegov polni „pandan” bespolnom razmnožavanju. Kako bilo, svaka od tri ἀρχαί ima svoj domen delovanja: domen Zjapa je domen nastanka ili prve pojave egzistencije, domen Zemlje – domen rađanja i uobličavanja sveta (važi i za Niktu, Eridu i Heru), a domen Erosa – domen reprodukcije. Kada se to ima u vidu, može se zaključiti da je partenogeneza (ili pak njen polni „analogon”) kriterijum na osnovu kojeg se, u procesu stvaranja sveta, nešto ustanovljava kao ἀρχή. Otuda je plauzibilno tvrditi da je žensko kod Hesioda ἀρχή, i to u jakom smislu. Tamo gde se *muško*, međutim, prvi put javlja kao nosilac partenogeneze (Pontos), to je ne po sebi, već po *ženskom* (majci Gaji), odnosno – zahvaljujući „genetici”.

III. Orfizam Derveni papirusa. Prevazilaženje paradigme partenogeneze

Godine 1962, u Derveniju, nedaleko od Soluna, među ostacima jedne pogrebne lomače, otkriven je ugljenisani papirus (nadalje: *Derveni papirus*²⁸). Derveni papirus datira se između 350. i 320. g. stare ere, pa se radi o najstarijem evropskom rukopisu. Svitak sadrži tekst sa elementima grčke prirodne filozofije, i tipično je u heksametru. Međutim, tekst je specifičan jer, mada i sam poema, predstavlja alegorijsko tumačenje fragmenata jedne druge, po svoji prilici starije teogonijske poeme, koju anonimni autor tumačenja (Derveni autor) pripisuje Orfeju²⁹, a sadrži i njegove kritičke komentare.³⁰ Kao *terminus ante quem* alegorijsko-kritičke poeme predložena je 400. g. stare ere (Janko 2008, str. 37). Rasprava oko konteksta, autorstva³¹, prevoda³², žanra i

28 Takođe nazvan „papirus iz Dervenija”, „papirus Dervenije”, „Dervenski papirus”. Za opšte informacije o Derveni papirusu, cf. Funghi (1997); Burton (2021).

29 Orfej je, naravno, mitski pevač tračkog porekla, o kojem se govorilo već u VI v., a možda i ranije (Loma, 1999, str. 5). O poreklu imena Ὀρφεύς, Loma (str. 9) kaže da ne izgleda tračko nego grčko, ističući da se ne radi o ličnom imenu nego pre o apelativu, tj. nazivu za klasu ljudskih ili mitoloških bića. Autor pokazuje (str. 9) da se Orfejevo ime, u krajnjoj instanci, etimološki može dovesti u vezu sa indijskim mitološkim polubogovima zanatlijama Rbhuma, pa je Orfej, slično njima, zanatlija. Orfejev zanat tiče se reči („tesar reči”).

30 Dženko (2008, str. 37; cf. 2006b) je Derveni papirus opisao kao “arguably the most extraordinary new text on Greek religion to emerge since the Renaissance”. Tekst predstavlja neobičnu mešavinu arhajske poezije, heraklitovskog i atomističkog mišljenja (na liniji Anaksagore i Diogena iz Apolonije), uz etimološke analize. Takođe sadrži kritiku religijske teorije i prakse.

31 Do sada je bilo u opticaju bar devet imena, među kojima i Prodik sa Keosa (Lebedev, 2019), rapsod Anaksimandar iz Mileta, Diogen iz Apolonije, Diagora sa Milosa (Janko, 1997).

32 Intenzivna rasprava oko prvog kritičkog izdanja prevoda, koje su priredili Kuremenos, Parasoglu i Cancanoglu (Kouremenos & al., 2006a [KPT]), 44 godine posle otkrića Derveni

tumačenja³³ Derveni papirusa vrlo je živa budući da je prvi kritički prevod (*editio princeps*) priređen tek 2006. g. (KPT). U ovom radu, ne bavim se alegorijskim tumačenjem „Orfejeve” poeme, koje tumačenje daje Derveni autor, već se usredsređujem na samu „Orfejevu” teogoniju, onako kako je Derveni autor prenosi, tj. citira. Isto tako, ne bavim se pitanjem da li i kako uklapati orfičku teogoniju Derveni papirusa u orfičke teogonije kojima već raspolažemo³⁴ (fusnota 37). Prevashodno usmeravam pažnju na Derveni verziju orfizma, koju dopunjujem Eudemom, što konkretno znači da prihvatam za izvor (ἀρχή) orfičke genealogije boginju Niktu (Νύξ, noć), a ne ὕλη/ἰλύς³⁵, tj. materiju ili blato [LM2T16 < DK1B13 = Dam. *Princ.*, 123 bis (3.160.17–20)], vodu (LM2T19 = Appio ap. Ps-Clem. *Rom. Homil.*, 6.3.4–4.3), ili pak Hronos/Krona [LM2T17 = Procl. *In Crat.*, 59.17; LM2T18 = Procl. *In Remp.*, 2.138.8, Simpl. *In Phys.*, 528.14; LM2T20 = Dam. *Princ.*, 55 (2.40.14)]. Ovakav izbor je rukovođen idejom da se ispita mogućnost jedne ženske ἀρχή, pa je otuda prirodno dati prednost verzijama koje započinju kosmogonijski proces od ženskog.

Dakle, kao prvi izvor kosmosa pojavljuje se Nikta (Νύξ, noć), (LM2T12a = [DERV.] Col. XIV.5–6 + XV.6). Ona porađa Urana, a za Urana se eksplicitno tvrdi da je njen sin (Οὐρανὸς Εὐφρονίδης) i da je „prvi od svih postao kralj” (LM2T12a); (Kron i Zevs dolaze posle.³⁶) Fragment LM2T12a se može dopuniti fragmentom LM2T13 [<

papirusa, vođena je između Dženka i priređivača (Janko, 2006a; Kouremenos & al. 2006b; Janko, 2006b). Za kritiku nešto ranijeg, Betegovog (2004) izdanja prevoda, cf. Janko (2005), koji, međutim, usvaja neka Betegova rešenja. Laks i Most (Laks & Most, 2016b), u priređivanju fragmenata rane grčke filozofije, u delu koji se tiče Derveni papirusa (LM30 [DERV.]), što je izdanje na koje se u ovom prilogu prevashodno oslanjam, koriste KPT, Beteg (2004), Bernabe (2004, 2007) i dr., a uključuju i Dženkove (2001, str. 15–32; 2008) emendacije u kritički aparat.

33 Rasprave proističu, između ostalog, iz jedne materijalne teškoće. Naime, donji deo svitka potpuno je uništen u pogrebnoj lomači osobe u čijoj su grobnici nađene, a od onoga što je preostalo (26 stubaca), početni delovi prva tri stupca veoma su oštećeni (Laks & Most, 2016b, str. 373; KPT, 2016, str. 19). Rekonstrukcijom i interpretacijom tih delova bavi se Valerija Piano, čija studija je, bar 2019. g., još uvek bila u pripremi (Piano, 2019, str. 29), a nisam pronašla informaciju da je studija pod tim naslovom publikovana u međuvremenu. Cf., međutim, i Piano (2016). Kraći pregled problemā može se naći u Macfarlane & Del Maestro (2019, str. 7–19).

34 U pitanju su tri glavne verzije, o kojima svedoči Damaskije, poslednji neoplatoničar Akademije, u svom delu *De Principiis*: teogonija Orfičkih *Rapsodija* (ῥαψωδίαὶ Ὀρφικαί), koja započinje od Hronosa/Krona i uključuje čuvenu priču o kosmičkom jajetu i dvopolnom bogu Fane-su, te Dionisu Zagreju, zatim verzija nekog Hijeronima ili Helanika, koja započinje od vode i ὕλη/ἰλύς, a predstavlja širu i unekoliko modifikovanu verziju *Rapsodija*, kao i verzija poznata peripatetičaru Eudemu, koja započinje, kao i Derveni poema, boginjom Niktom. Beteg (2004, str. 140–152) daje lep i detaljan pregled ovih verzija, dodajući im još neke. Cf., takođe, DK66A12 = Dam. *Princ.*, 123.

35 Za obrazloženje ἰλύς, umesto ὕλη, cf. Beteg (2004, str. 143, posebno fusnota 59).

36 [...] Οὐρανὸς Εὐφρονίδης, ὃς πρότιςτος βασιλευσεν, / ἐκ τοῦ Κρόνου αὐτίς, ἔπειτα δὲ μητίετα Ζεὺς. Eufronida je Nikta.

DK1B12 = Dam. *Princ.*, 124 (3.162.19–23)], gde se kaže da je „Orfej” držao da je sve počelo od Nikte (ἀπὸ δὲ τῆς Νυκτὸς ἐποιήσατο τὴν ἀρχήν³⁷). Dakle, i ovde imamo žensku ἀρχή koja partenogenezom rađa *muško*. Međutim, dok je Gaja *Teogonije* jedna od αἰ ἀρχαί, u orfizmu Derveni papirusa, Nikta je, čini se, jedina. Ipak, pominje se i etar (αἰθήρ), (Col. XIII.4³⁸), pa se postavlja pitanje da li je i on ἀρχή. Burkert (1999) smatra da je etar nastao iz semena Urana, kojeg je kastrirao Kron (Col. XIII.4).³⁹ Etar bi, tako, bio sin (partenogenezom rođenog) Urana, pa je Nikta svakako jedina kosmogonijska ἀρχή. Brisson (2003, str. 23) podrazumeva da je etar prostor i pitanje dalje ne problematizuje. U tom slučaju, odnos između Nikte i etra u Derveni poemi nalikuje odnosu između Gaje i Tartara u *Teogoniji*, pa etar Derveni orfizma nije ἡ ἀρχή u istom smislu u kojem je to Nikta. Konačno, Beteg (2004, str. 154–156) razmatra mogućnost da je etar Niktin partner. Pošto je kod Hesioda prisutan od ranih stadija kosmogeneze, moglo bi se spekulirati da je etar u Derveni poemi u „binarnoj opoziciji” sa Niktom, kao njen svetli kontrapod (str. 156). Uran je onda Niktin i etrov sin. Mada je priznaje, Beteg apstrahuje od činjenice da je etar *Teogonije* sin Nikte i Ereba (Hes. *Th.*, 124–125⁴⁰), tj. da je svetlost nastala iz mraka kao svog uslova mogućnosti i svog izvora. U Betegovom tumačenju Derveni poeme, etar, tj. svetlost, uzdignut je, kao jedan pol binarne opozicije, u ravnopravni položaj sa mrakom.⁴¹ Međutim, sama poema ne pretpostavlja takvu ravnopravnost jer Urana identifikuje isključivo po majci [Οὐρανὸς Εὐφρονίδης (Col. XIV.6)]. Dalje, u produžetku istog stiha stoji da je Uran „prvi od svih zavladao” (πρώτιστος βασιλευσεν), što nema smisla ako je etar Uranov otac. Konačno, dok „Orfej” Niktu naziva (Col. X.11) „hraniteljkom” (‘τροφὸν’ δὲ λέγων αὐτήν), ne pominje se izraz koji bi ukazivao na etrovo (muško) roditeljstvo. Nema, dakle, razloga sumnjati da je Nikta jedina inicijalna tačka Derveni kosmogonije.

Na drugoj strani, u poemi postoji epizoda koja revidira pitanje Nikte kao kosmogonijske ἀρχή. Čuvši (njeno) proročanstvo da će vladati Olimpom (Col. VIII.4; Col. XIII.1), Zevs guta (κατέπινεν) nešto što je prvo izbačeno (ili je iskočilo) u etar [ὄς αἰθέρα ἔκθορε πρῶτος (Col. XIII.4⁴²)], a što je, u zavisnosti od prevoda koji se prihvata⁴³, Uranov (odsečeni) falus ili bog Fanes Protogonos. Šta god od toga dvoga da

37 Cf. Arist. *Metaph.*, 1071b27: καίτοι εἰ ὡς λέγουσιν οἱ θεολόγοι οἱ ἐκ νυκτὸς γεννῶντες [...].

38 αἰδοῖον κατέπινεν, ὃς αἰθέρα ἔκθορε / πρῶτος.

39 Ovo tumačenje podržava i Dženko (2001, str. 24, posebno beleške 124, 125).

40 Νυκτὸς δ’ αὐτ’ Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο, / οὗς τέκε κυσάμενη Ἐρέβει φιλότῃμι μιγεῖσα.

41 Binarna opozicija, naime, uvek pretpostavlja ravnopravnost polova koji je čine. To važi i kada se stvari posmatraju procesualno, tj. ako se pretpostavlja dinamička umesto statičke opozicije: noć se menja u dan i dan se menja u noć.

42 αἰδοῖον κατέπινεν, ὃς αἰθέρα ἔκθορε / πρῶτος.

43 Interpretacija zavisi od toga da li se sporni termin u stihovima „αἰδοῖον κατέπινεν, ὃς αἰθέρα ἔκθορε / πρῶτος” i „πρωτογόνου βασιλέως αἰδοῖου· τῷ δ’ ἄρα πάντες [...]” uzima kao

je po sredi, povuklo je totalitet entiteta, i bogove i zemaljski šar (πάντες ἀθάνατοι [...] μάκαρες θεοὶ ἠδὲ θεαῖναι καὶ ποταμοὶ καὶ κρήναι ἐπήρατοι ἄλλα τε πάντα [...]), (Col. XVI.4–6⁴⁴), pa je Zevs progutao ceo kosmos. Na taj način, ostao je potpuno sâm (αὐτὸς δ' ἄρα μῶνος ἔγεντο), tj. sve je u Zevsu i osim njega ne postoji ništa drugo; potom je iznova *proizveo* (τέτυκται) svet (LM2T12c⁴⁵):

Ζεὺς πρῶτος γένετο, Ζεὺς ὕστατος
ἀργικέραυτος
Ζεὺς κεφαλῆ, Ζεὺς μέσσα, Διὸς δ' ἐκ πάντα
τέτυκται
Ζεὺς πνοίη πάντων, Ζεὺς πάντων ἔπλετο μοῖρα
Ζεὺς βασιλεύς, Ζεὺς δ' ἀρχὸς ἀπάντων
ἀργικέραυτος.

Zeus je prvi nastao, Zeus munjobija je poslednji
Zeus glava, Zeus sredina, i iz Zeusa/Zevsom sve je *napravljeno*
Zeus dah svega, Zeus je svemu sudbina
Zeus kralj, Zeus svevladar, munjobija.

Zeus menja čitav kosmogonijski tok i ustanovljava sebe kao novu i jedinu (μῶνος)

akuzativ i genitiv singulara imenice srednjeg roda τὸ αἰδοῖον, u kom slučaju referira na genitalije, ili pak kao akuzativ i genitiv singulara prideva muškog roda αἰδοῖος, „velečasni“, „sveti“, u kom slučaju indirektno referira na boga Fanesa. Prvu varijantu zastupaju Burkert (1999, str. 97–99), Beteg (2004, str. 132–135) i Dženko (2005), drugu prevashodno Brison (2003), ali i drugi. KPT nastoje na kompromisnom rešenju, a Laks i Most (2016b) navode obe varijante. Pošto su oba prevoda gramatički održiva, glavno je pitanje hermeneutičkog horizonta, odnosno da li teogoniju orfizma Derveni papirusa tumačiti u odnosu na orfičke teogonije koje hipostaziraju egzistenciju Fanesa, pomažući se Aristofanovim *Pticama* (Brison) ili je tumačiti nezavisno od ostalih orfičkih teogonija, a u komparativnoj analizi sa Hesiodom i huro-hetitskom teogonijom *Pesme o Kumrabiju* [Beteg: cf. Burkert (1999)]. Ne opredeljujem se u tom pogledu, odnosno odluka da istražujem prevashodno orfizam Derveni papirusa ne implicira poziciju u pogledu pomenutog hermeneutičkog spora.

- 44 Fragment u celini glasi: πρωτογόνου βασιλέως αἰδοίου· τῶι δ' ἄρα πάντες / ἀθάνατοι προσέφυν μάκαρες θεοὶ ἠδὲ / θεαῖναι / καὶ ποταμοὶ καὶ κρήναι ἐπήρατοι ἄλλα τε / πάντα, / ἄσσα τὸτ' ἦν γεγαῶτ', αὐτὸς δ' ἄρα μῶν- / νος ἔγεντο. πρωτογόνου βασιλέως αἰδοίου je sporni objekt. U datom kontekstu, προσέφυν, opet u zavisnosti od prevoda koji se bira, može značiti ili da su se svi bogovi, boginje i kompletno bogatstvo zemaljskog šara (reke, jezera i sve ostalo) zakačili za Uranov falus ili su izrasli na Fanesu, u smislu da Fanes jeste totalitet sveta. U oba slučaja, kosmos i sve u njemu iznova je nastalo ([...] πάντα, / ἄσσα τὸτ' ἦν γεγαῶτ') iz Zeusa.
- 45 Rekonstruisano *exempli gratia* na osnovu Col. XVII.6, 12, XVIII.1, XIX.10, uz dopune (*Orph. Fr.* 168 Kern), (Laks & Most, 2016b, str. 75, fusnota 1). Cf. Col. XVII.6, kao i LM2T12d.

ἀρχή. O tome svedoči i Derveni autor, koji kaže (Col. XV.7⁴⁶) da „Orfej” *de facto* tvrdi da sve počinje od Zevsove vladavine (λέγει ὅτι ἐκ τοῦδε ἀρχή ἐστίν, ἐξ ὅσου βασιλεύει). Posle gutanja i nove izgradnje sveta, prethodna ἀρχή, Nikta, negirana je – i ne samo Nikta, sve prestaje da postoji dok ih Zevs ponovo ne stvori – a Zevs postaje inicijalna tačka kosmogenezе.

Međutim, Zevs ne počinje kosmogoniju partenogenezom, već demijurški proizvodi svet, što je sugerisano upotrebom glagola τεύχω.⁴⁷ Partenogeneza je vid kloniranja pošto, u najboljem slučaju, samo reprodukuje već postojeće osobine (primer Ponta u *Teogoniji*). Zevs Derveni orfizma ne klonira. Posle interiorizacije i asimilacije⁴⁸, svet koji nastaje iz Zevsa nije ni njegov klon, niti je klon prethodnog sveta nego predstavlja spoj Zevsa i sveta, čak i kada se Zevs, po kosmogenezi, razdvoji od njega.

Burkert je svojevremeno (1999, str. 94–96) ukazivao na dva načelna kosmogonijska modela mitskih narativa, biomorfni i tehnomorfni, a model Derveni orfizma identifikovao je kao njihovu kombinaciju (str. 96). Zevs radi nešto novo, kvalitativno drugačije, razvojno naprednije i nesvodivo na dotadašnje vidove kosmogenezе. U Zevsovoj kosmogenezi, egzistencija, život, inteligencija i veština sjedinjuju se, pa svet nastaje – rečeno u savremenom maniru – kao uređeni totalitet biotehnoških činjenica. Tu moć nema nijedna druga ἀρχή: Hesiodove kosmogonijske ἀρχαί svet započinju partenogenezom (ili odgovarajućim polnim analogonom – Eros), polnom reprodukcijom tek sekundarno⁴⁹, kosmogonija Hesiodovog Zevsa je politička⁵⁰, dok Nikta Der-

46 U pitanju je komentar na citirani stih u Col. XV.6: „ἐκ τοῦ δὴ Κρόνος αὐτίς, ἔπειτα δὲ / μητίετα Ζεὺς” [rekonstruisano u LM2T12a.3].

47 Slično tome, na drugom mestu (Col. XXIII.4) Derveni autor tumači „Orfejeve” reči da je Zevs *smislilo* i/ili *izradio* za sebe (ἐμήσατο) veliku snagu (σθένος μέγα).

48 Sledeći Burkerta, a u svetlu interpretativne hipoteze koju zastupa, Beteg (str. 171) govori o Zevsovoj „gastričkoj trudnoći”. No, čak i da je Zevs zatrudneo, njegov porođaj (kako god ga shvatili) ne bi bio biološka, već biotehnoška činjenica, a rezultat ne bi bio klon. Osim toga, umesto o trudnoći, moglo bi se možda raditi i o asimilaciji u smislu u kojem se asimiluje, tj. vari hrana. Tada bi način na koji je Zevs nanovo začeo svet pošto ga je prethodno progutao i asimilovao, nalikovao Kronovom povraćanju svoje pojedene dece (Hes. *Th.*, 495).

49 U tom smislu, Burkert (1999, str. 95) greši kada biomorfni model mitskih narativa određuje preko „parova različitog pola, inseminacije i rađanja”, pošto, prvo, taj model uključuje i istopolne parove – Uran i Okean (Hes. *Th.*, 188–192) – i drugo, uključuje i partenogenezu, što je ovde važnije.

50 Cf. Laks (2022, str. 49), koji govori o Hesiodovom kosmosu kao onom koji uključuje i politički svet. Ja bih možda Zevsovu političku kosmogoniju radije okarakterisala kao unutarstvetsku, a ne kao „kreacionističku” (u nedostatku boljeg izraza), budući da on uspostavlja sebe kao vrhovnu vlast (αἱ ἀρχαί), ali ne započinje novi fizički svet. No, čak i ako Zevsovo ustanovljenje uređenje sveta jeste dovršetak kosmogenezе, stari bogovi time ne prestaju da postoje. Cf. *infra*. Moglo bi se, u tom smislu, spekulirati, da je Derveni orfizam upravo odgovor na Hesiodovu *Teogoniju*.

veni poeme začinje svet takođe partenogenetski.

Na kraju, postavlja se pitanje odnosa Zevsa i Nikte u orfizmu Derveni papirusa, kao odnosa između svake od dve ἀρχά. Nema sumnje da Zevs negira Niktu kao ἀρχή i da sada postoji kao jedini pravi kosmopočetak. Moglo bi se ići i korak dalje, pa reći da je Zevs, ne bi li sebe ustanovio za novi izvor promene, zapravo morao da uradi dve stvari: prvo, da ukine postojeću ἀρχή, i drugo, da ukine svet kao svet koji ima od njega nezavisnu istoriju i egzistenciju (svet do Zevsa).⁵¹ Oboje je učinio u istom mahu. Tehnobiološkim proizvođenem ukinuta je i partenogeneza kao vid kosmogeneze. Ukoliko što je partenogeneza u Derveni orfizmu, za razliku od *Teogonije*, u isključivoj vezi sa ženskim, Zevsovo ukidanje Nikte kao ἀρχή istovremeno je ukidanje ženskog kao ἀρχή – upravo preko ukidanja partenogeneze.

Toga nema kod Hesioda. Hesiodov Zevs ne može da ukine Gaju jer on nije izvor promene (ἀρχή) na isti način na koji su to Haos, Gaja ili Eros. Zevsova era u *Teogoniji* podrazumeva započinjanje civilizovanog poretka (τάξις), koji počiva na zakonu (νόμος), a ne nasilju, ali ne i započinjanje sveta kao takvog. Naime, iako na zakonu zasnovanog sveta ne bi bilo bez Zevsa, ne znači da ne bi bilo nikakvog sveta. Jer ga, očito, ima. Gaja nastavlja da postoji, aktivno pomaže da Zevs ustanovi svoj politički polazaj; čak i kada Div konačno zauzme čelo Olimpa, ona je i dalje tu. Kosmogeneza *ab ovo* ne spada u domen delovanja Hesiodovog Zevsa, iako njegovo političko delovanje jeste, u izvesnom smislu, dovršetak kosmogeneze – ukoliko to delovanje shvatimo kao politogenezu, a samu politogenezu razumemo kao deo kosmogeneze (Kahn 1960, str. 221–224). Međutim, Hesiodov Zevs ne može da ukine žensko kao ἀρχή na način na koji to može Zevs Derveni orfizma – ne može da je poništi kao ἀρχή fizičkog sveta, niti to čini. Kao što je već rečeno, Gaja nastavlja da postoji i reprodukuje se i pošto Zevs ustanovi svoju vlast. Takođe, Hesiodov Zevs ne može da ukine partenogenezu, koja nije u njegovom domenu. To pak čini Zevs Derveni poeme, i to ne prostim prisvajanjem nego ukidanjem bespolnog razmnožavanja kao takvog. Biotehno-loška proizvodnja prevazilazi partenogenezu, a da je sasvim i ukida kao vid razmnožavanja dokazuju i poslednji stihovi koje Derveni autor komentariše, pre nego što se rukopis papirusa prekine. Pošto je proizveo svet, Zevs erotski žudi za majkom⁵² (Col. XXV.9–10⁵³). Pojava seksualne žudnje i prelazak na polnu reprodukciju ne znače samo da je Zevsovom proizvođenju sveta iz samog sebe došao kraj (Betegh, 2014, str. 130), već su i konačna potvrda da se partenogeneza, a ni žensko kao jedina ἀρχή, nikada više neće ponoviti.

51 Beteg (2014, str. 172 ff.) ističe da se na taj način odgovara na Aristotelovu primedbu iz *Metaph.* (1091a33–1091b7).

52 Reom, ili (simbolički) Demetrom.

53 ὁ δ' ἔπειρ ἦθελεν ἑαυτοῦ μητρὸς ἐμ φιλότῃτι ἀποδείξαι/ θέλοντα μιχθῆναι τὸν θεόν [...].

IV. Zaključna razmatranja

Cilj ovog istraživanja bio je da ispita mogućnost i smisao jedne ženske ἀρχή u drevnom grčkom mišljenju, fokusirajući se na Homera, homersku tradiciju, Hesioda i orfizam Derveni papirusa. Tokom istraživanja, pokazalo se da je pitanje utvrđivanja kosmogonijske ἀρχή u pomenutim izvorima u tesnoj vezi sa pitanjem o načinu reprodukcije, te da bespolno razmnožavanje (partenogeneza) ima izuzetno važnu ulogu u čitavom procesu. Konkretnije, kosmogonijska ἀρχή ili poseduje moć partenogeneze, ili neki analogon partenogenezi, ili pak mora da savlada partenogenezu. Takođe je otkriveno da se položaj *ženskog* u ranom grčkom mišljenju opire šematizaciji. Od Homera, preko homerske himne Apolonu i tragičkog pesnika Eshila, koji dovršava homersku tradiciju, zaključno sa Derveni teogonijom, pojavljuju se različite paradigme i svaka na svojstveni način tematizuje *žensko*. Jedina zajednička karakteristika svih njih je u tome što ne podrazumevaju kosmogonijsku ravnopravnost *muškog* i *ženskog*.

Prva paradigma, Homerova, polazi od blage podređenosti *ženskog muškome*, da bi kasnije implicitno uvela partenogenezu i na taj način demonstrirala da postoji bar jedan slučaj reprodukcije, premda značajan, u kojem *žensko* nema ulogu. Druga paradigma, homerske himne Apolonu, dozvoljava da oba pola imaju moć partenogeneze, ali se ženska partenogeneza pokazuje kvalitativno inferiorna u odnosu na mušku, s obzirom na to da daje „rđav” rezultat. Dakle, *žensko* ovde nije istisnuto kao ἀρχή, ali se pokazuje, *post festum*, kao nedovoljno adekvatno, tj. biološki „nedoraslo zadatku”. Na tom osnovu, implicitno se izvodi inferiornost *ženskog* u odnosu na *muško*. Eshil se pak razlikuje i od Homera i od homerske himne Apolonu, pošto ne samo da ukida žensku partenogenezu, nego minimizuje – zapravo, eliminiše – ulogu *ženskog* i u polnoj reprodukciji. Kod Hesioda je situacija drugačija: u *Teogoniji* je *žensko* prvi put jedna od kosmogonijskih ἀρχαί, koja sama porađa svog prvog muškog partnera. Partenogeneza je kod Hesioda pretežno ženska moć, a to ne prestaje da bude čak ni u Zevsovoj eri. Štaviše, Zevs nema ovu moć, pa otuda ni moć da ustanovi sebe kao prvu kosmogonijsku ἀρχή, iako jeste kosmička vlast (αἱ ἀρχαί), kojoj se svi pokoravaju. Konačno, u orfizmu Derveni teogonije, *ženskom* je data vrlo neobična uloga: najpre je ustanovljeno kao jedina kosmogonijska ἀρχή, da bi potom bilo negirano kao ἀρχή, zajedno sa partenogenezom. Sve to navodi na zaključak da je u orfizmu Derveni papirusa, *žensko* totalno negirano kao izvor ili početak nastanka kosmosa. Čitav proces, međutim, nije nimalo jednostavan i zahteva novi, kvalitativno drugačiji i superiorni vid kosmogeneze, nesvodiv na bespolno razmnožavanje; zahteva biotehnološku proizvodnju sveta. No, da bi se takav projekt uspešno ostvario, bilo je potrebno, ni manje ni više, nego progutati svet.

Zahvalnica

Veliku zahvalnost dugujem Deretić Irini, Maričić Gordanu i Šćepanović Sandri, koji su svojim pažljivim čitanjima i komentarima znatno unapredili kvalitet ovog rada. Eventualne greške su, razume se, moje.

Skraćenice

Aesch. *Eum.* – Eshil, *Eumenide (Orestija)*
 Aët. (Stob.) – *Placita* tzv. Aetija, iz Stobejevih *Ekloga*
 Appio ap. Ps-Clem. *Rom. Homil.* – Apion u pseudoklementinskim *Homilijama*
 Arist. *An.* – Aristotel, *O duši*
 Arist. *Metaph.* – Aristotel, *Metafizika*
 Dam. *Princ.* – Damaskije, *O prvim načelima*
 DK – Dils & Kranc, *Fragments predsokratovaca*
 Hes. *Th.* – Hesiod, *Teogonija*
 HH – Homerske himne
 Hom. *Il.* – Homer, *Ilijada*
 LM – Laks & Most, *Rana grčka filozofija* (fragменти)
Orph. Fr. – *Orfički fragmenti*
 Pind. *O.* – Pindar, *Olimpijske ode*
 Pl. *Crat.* – Platon, *Kratil*
 Pl. *Tht.* – Platon, *Teetet*
 Procl. *In Crat.* – Proklo, *Komentari na Platonovog Kratila*
 Procl. *In Remp.* – Proklo, *Komentari na Platonovu Državu*
 Simpl. *In Phys.* – Simplikije, *Komentari na Aristotelovu Fiziku*
 Thuc. – Tukidid, *Peloponeski rat*

Višnja Knežević
 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
 Institut za filozofiju

Literatura

Andrijašević, M. 2022. Predviđanje vremena i vreme kao oblik divinacije u antici. *Phlogiston* 2022/30: 91–106.
 Bernabé, A. 2004. *Poetae Epici Graeci: Testimonia et Fragmenta. Orphicorum et Orphicis similium.* (Tom 2, sveska 1). De Gruyter.

- Bernabé, A. 2007. *Poetae Epici Graeci: Testimonia et Fragmenta. Musaeus, Linus, Epimenides, Papyrus Derveni, Indices*. (Tom 2, sveska 3). De Gruyter.
- Betegh, G. 2004. *The Derveni Papyrus. Cosmology, Theology and Interpretation*. Cambridge University Press.
- Brisson, L. 2003. Sky, Sex and Sun. The Meanings of αἰδοῖος/αἰδοῖον in the Derveni Papyrus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 144: 19–29.
- Brisson, L. 2019 (5. maj). *Orphic Tradition and the Birth of Gods*. Dwayne A. Meinser *Orphic Tradition and the Birth of Gods*. Oxford: Oxford University Press, 2018. Bryn Mawr Classical Review. <https://bmcr.brynmawr.edu/2019/2019.05.55/>
- Britannica, T. Izdavači Enciklopedije (i. d.). Parthenogenesis. U *Encyclopedia Britannica*. Preuzeto 25. septembra 2022, sa adrese <https://www.britannica.com/science/parthenogenesis>
- Burton, H. (Host). 2021 (17. septembar). Richard Janko, “The Derveni Papyrus” (Open Agenda, 2021) [Epizoda audio podkasta]. U *Ideas Roadshow Podcast*. New Books Network na Apple Podcasts. <https://podcasts.apple.com/ca/podcast/richard-janko-the-derveni-papyrus-open-agenda-2021/id1576356614?i=1000535621001>
- Bekker, I. (Ur.). 1831. *Aristotelis Opera*. Academia Regia Borussica.
- Burkert, W. 1999. The Logic of Cosmogony. U R. Buxton (ur.). *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought* (str. 87–106). Oxford University Press.
- Burnet, I. (Ur.). 1863–1928. *Platonis Opera*. Oxonii e Typographeo Clarendoniano.
- Cantor, L. 2022. Thales – the ‘First Philosopher’? A Troubled Chapter in the Historiography of Philosophy. *British Journal for the History of Philosophy*, 30.5: 727–750.
- Chappell, M. 2006. Delphi and the Homeric Hymn to Apollo. *The Classical Quarterly*, 56.2: 331–348.
- Deretić, I. 2020. *Slovo i slovesnost*. Srpsko filozofsko društvo.
- Diels, H. & Kranz, W. (Ur.). 1960. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. (Tri toma, reprint šestog izdanja [prvi put objavljeno 1951–1952]). Weidmannsche Verslagsbuchhandlung.
- Đurić, M. N. (prir.). 2019. *Eshil, Sofokle, Euripid. Grčke tragedije*. Dereta.
- Faulkner, A. (Ur.). 2011. *The Homeric Hymns. Interpretative Essays*. Oxford University Press.
- Flower, M. A. 2008. *The Seer in Ancient Greece*. University of California Press.
- Funghi, M. S. 1997. The Derveni Papyrus. U A. Laks & G. W. Most (ur.). *Studies in the Derveni Papyrus* (str. 26–37). Oxford University Press.
- Graham, D. W. 2008. *Explaining the Cosmos. The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*. Princeton University Press.
- Iribaren, L. & Koning, H. (Ur.). 2022. *Hesiod and the Beginning of Greek Philosophy*. Brill.
- Janko, R. 1982. *Homer, Hesiod and the Hymns. Diachronic Development in Epic Tradition*. Cambridge University Press.
- Janko, R. 1997. The Physicist as Hierophant: Aristophanes, Socrates and the Authorship of the Derveni Papyrus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 118: 61–94.
- Janko, R. 1998. The Homeric Poems as Oral Dictated Texts. *The Classical Quarterly*, 48.1: 1–13.
- Janko, R. 2001. The Derveni Papyrus (“Diagoras of Melos, *Apopyrgizontes Logoi?*”): A New Translation. *Classical Philology*, 96.1: 1–32.

- Janko, R. 2005 (27. januar). *Gábor Betegh, The Derveni Papyrus: Cosmology, Theology, and Interpretation*. Bryn Mawr Classical Review. <https://bmcr.brynmawr.edu/2005/2005.01.27/>
- Janko, R. 2006a (29. oktobar). *The Derveni Papyrus. Edited with Introduction and Commentary. Studi e testi per il "Corpus dei papiri filosofici greci e latini", vol. 13*. Bryn Mawr Classical Review. <https://bmcr.brynmawr.edu/2006/2006.10.29/>
- Janko, R. 2006b (20. novembar). *Response: Janko on Kouremenos, Parásoglou, and Tsantsanoglou on Janko on Kouremenos, Parásoglou, and Tsantsanoglou, The Derveni Papyrus*. Bryn Mawr Classical Review. <https://bmcr.brynmawr.edu/2006/2006.11.20/>
- Janko, R. 2008. Reconstructing (again) the Opening of the Derveni Papyrus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 166: 37–51.
- Kahn, Ch. H. 1960. *Anaximander and the origins of Greek cosmology*. Columbia University Press.
- Kern, O. (Ur.). 1922. *Orphicorum Fragmenta*. Berolini apud Weidmannos.
- Kingsley, P. 1995. *Ancient Philosophy, Mystery, and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition*. Oxford Clarendon Press.
- Kouremenos, Th., Parásoglou, G. M., Tsantsanoglou, K. (Ur.). 2006a. *Studi e testi per il Corpus dei papiri filosofici greci e latini: Vol. 13. The Derveni Papyrus. Edited with Introduction and Commentary*. Casa Editrice Leo S. Olschki.
- Kouremenos, Th., Parásoglou, G. M., Tsantsanoglou, K. 2006b. *Response: Kouremenos, Parásoglou, and Tsantsanoglou on Janko on Theokritos Kouremenos, George M. Parásoglou, Kyriakos Tsantsanoglou, The Derveni Papyrus*. Bryn Mawr Classical Review. <https://bmcr.brynmawr.edu/2006/2006.11.02/>
- Laks, A. & Most, G. W. (Ur.). 2016a. *Early Greek Philosophy. Beginnings and Early Ionian Thinkers*. (Tom 2, sveska 1). Harvard University Press.
- Laks, A. & Most, G. W. (Ur.). 2016b. *Early Greek Philosophy. Later Ionian and Athenian Thinkers*. (Tom 6, sveska 2). Harvard University Press.
- Laks, A. 2022. Aristotelian Perspectives on Hesiod: A Programmatic Sketch. U L. Iribarren & H. Koning (ur.). *Hesiod and the Beginnings of Greek Philosophy* (str. 39–56). Brill.
- Lebedev, A. 2019. The Authorship of the Derveni Papyrus, A Sophistic Treatise on the Origin of Religion and Language: A Case for Prodicus of Ceos. U Ch. Vassalo (ur.). *Presocratics and Papyrological Tradition*. De Gruyter.
- ΛΟΓΕΙΟΝ (n. d.). ἀρχή. U *Logeion.uchicago.edu platforma*. Preuzeto 2. marta 2023, sa adrese <https://logeion.uchicago.edu/ἀρχή>
- ΛΟΓΕΙΟΝ (n. d.). φιλότις. U *Logeion.uchicago.edu platforma*. Preuzeto 25. septembra 2022, sa adrese <https://logeion.uchicago.edu/φιλότις>
- Loma, A. 1999. Mitski koreni filozofije. *Lucida Intervalla*, 8/9: 1–38.
- Long, A. A. 2010. Cosmic Craftmanship in Plato and Stoics. U R. D. Mohr & B. M. Sattler (ur.). *One Book the Whole Universe. Plato's Timeaus Today* (str. 37–54). Parmenides Publishing.
- Macfarlane, T. & Del Maestro, G. 2019. Problems Pertaining to the Restoration, Conservation, and Reproduction of the Derveni Papyrus. U M. A. Santamaría (ur.). *The Derveni Papyrus. Enearting*

- Ancient Mysteries* (str. 7–18). Brill.
- Mansfeld, J. 1985. Aristotle and Others on Thales, or the Beginnings of Natural Philosophy (With Some Remarks on Xenophanes). *Mnemosyne*, 38.1/2: 109–129.
- Monro, D. B. & Allen, Th. W. (Ur.). 1920. *Homeri Opera*. (Pet tomova). Oxford Clarendon Press.
- Most, G. W. (Ur.). 2006. *Hesiod. Theogony. Works and Days. Testimonia*. Cambridge University Press.
- Most, G. W. 2013. Eros in Hesiod. U E. Sanders, Ch. Thumiger, Ch. Carey, N. Lowe (ur.). *Erôs in Ancient Greece* (str. 163–175). Oxford University Press.
- Padilla Longoria, M. T. 2022 (28. jun). The Proto-Elemental Humidity of Thales as the Beginning of Philosophical Thought on a Living φύσις. Prezentacija na konferenciji IAPS 7, Delfi.
- Page, T. E., Capps, E., Rouse, W. H. D., Post, L. A. & Warmington, E. H. (Ur.). 1919–1923. *Thucydides' History of the Peloponnesian War*. (Osam tomova). Harvard University Press.
- Park, A. 2014. Parthenogenesis in Hesiod's Theogony. *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, 3.2: 261–283.
- Piano, V. 2016. *Il papiro di Derveni tra religione e filosofia. Studi e testi per il Corpus dei papiri filosofici greci e latini*. Casa Editrice Leo S. Olschki.
- Piano, V. 2019. Some Textual Issues on Column III (ed. Piano). U M. A. Santamaría (ur.). *The Derveni Papyrus. Unearthing the Mysteries* (str. 19–29). Brill.
- Sandys, J. (Ur.). 1937. *The Odes of Pindar including the Principal Fragments with an Introduction and an English Translation*. Harvard University Press.
- Santamaría, M. A. 2019. The Orphic Poem of the Derveni Papyrus and Hesiod's *Theogony*. U M. A. Santamaría (ur.). *The Derveni Papyrus. Unearthing Ancient Mysteries* (str. 47–64). Brill.
- Santamaría, M. A. 2021. The Emergence of the World in Early Greek Theogonies from Hesiod to Acusilaus. U A. B. Pajares & R. M. Hernández (ur.). *Narrating the Beginnings* (str. 117–137). Springer.
- Savić Rebac, A. 1984. *Predplatonaska erotologija*. Književna zajednica Novog Sada.
- Višić, M. (prir.). 1987. *Aristotel. Retorika*. Nezavisna izdanja.
- West, M. L. (Ur.). 2003. *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*. Harvard University Press.

Višnja Knežević

The Feminine in Early Greek Philosophy
(Part One: Homer, Homeric Tradition, Hesiod, Derveni Papyrus)
(Summary)

This paper forms the first part of broader research dealing with the possibilities for a feminine ἀρχή, i.e., the starting point or source for a change, in early Greek thinking. Thus, it involves comparative analyses of the material provided by Homer,

The Homeric hymn to Apollo, Hesiod's *Theogony* and the Derveni Papyrus, the latter text being "the only one that can, without the shadow of a doubt, be described as 'Orphic'" (Brisson, 2019). The work on the sources resulted in endorsing the following interpretative hypothesis: In the analysed cosmogonies, the concept of ἀρχή is linked and – as I would argue – dependant upon the phenomenon of parthenogenesis, i.e., reproduction without fertilisation, implying a kind of a biological "self-sufficiency". Consequently, the employed research strategy throughout the paper consisted of the two following tasks: 1) to assess the feminine emergence as the ἀρχή in light of parthenogenesis; 2) employing the same criterion, to assess the relationship between the feminine and the masculine. The main results thus obtained show that: 1) apart from the fact that none of the analysed cosmogonies posited the feminine and the masculine in the relationship of equality, 2) the role of the feminine otherwise resists putting into "patterns", including its position in the so-called paternalistic Homeric tradition. Whether these results will change with the further inclusion of sources or remain as nuanced as they now are, remains to be seen in future research.

KEYWORDS: ἀρχή, cosmogenesis, the feminine, the masculine, parthenogenesis.